

**СПОСОБИ ФОРМУВАННЯ СТИЛІСТИЧНОЇ ЗНАЧУЩОСТІ СУБСТАНТИВНИХ КОМПОЗИТІВ
НІМЕЦЬКОЇ МОВИ**

У статті розглянуто композити як один із найпродуктивніших способів словотворення німецької мови. Досліджено типи комбінаторики компонентів композитів та стилістичні фігури, які виникають при різних видах порушення внутрішньомодельного узгодження компонентів складного слова. На прикладі композитів простежуються способи комбінування значень, на основі яких формуються різні стилістичні фігури та тропи. Стилiстичний ефект може виникати на основі контрасту композити з макроконтекстом чи культурологічним фоном.

Проблеми розвитку динамічного функціонування структурно-складних субстантивних одиниць на семантичному і стилістичному рівнях залишаються все ще недостатньо вивченими. Емоційно-оцінний і соціально мовленнєвий характер субстантивних композитів є основною причиною появи у сучасній німецькій мові нових одиниць такого типу, що свідчить про їх комунікативну релевантність та функціонально семантичний потенціал.

Система мовлення дає матеріал для створення нових слів та моделі їх можливого комбінування. Конкретна комунікативна ситуація, інтенція автора, тип тексту і контекст, а також явища синонімії, антонімії, запозичення та соціально маркована лексика впливають на стилістичний зміст і стилістичне значення складної субстантивної одиниці. Стилiстична маркованість визначається як системними явищами – лексичними значеннями компонентів композити та конотаціями у рамках моделей словоскладання, так і контекстуальними параметрами – зовнішньою та внутрішньою комбінаториками компонентів композити.

Загальновизнаним тезисом у роботах учених, які досліджували механізми створення стилістичних ефектів у складних словах (С. Шендельс, М. Степанова, В. Фляйшер, О. Кубрякова) є положення про те, що стилістичний ефект виникає, головним чином, у результаті семантичного узгодження між безпосередніми компонентами композити [1: 84]. Однак не менш важлива роль у системному моделюванні стилістичних ефектів належить опису внутрішньої комбінаторики, яка виявляє різного роду порушення узгоджень між конститuentами моделі.

Мета статті – проаналізувати типи комбінаторики компонентів композитів та дослідити, які стилістичні фігури виникають при різних видах порушення внутрішньомодельного узгодження між компонентами композитів.

Для дослідження стилістичних функцій композитів опису семантичних зв'язків між безпосередніми компонентами недостатньо, оскільки дослідники не ставили за мету класифікувати стилістичні функції. Постановка такого задання вимагає звернення до стилістики.

Згідно із стилістичною концепцією М. Ріффатерра стилістичні ефекти виникають, як правило, на основі контрасту як між макро та мініконтекстом. У структурному плані мініконтекст представляє собою бінарну групу, компоненти якої знаходяться в опозиції один до одного і стилістичне значення виникає лише при взаємодії компонентів. Мініконтекст обмежений рамками двох складових частин [2: 65].

Поняття мікро- та макроконтексту застосовується як для аналізу стилістичних значень, які виникають між безпосередніми складовими у межах композити, так і для аналізу стилістичних функцій композити в межах дискурсу чи культурологічного контексту.

У першому випадку субстантивний композит розглядається як мікроконтекст, у якому реалізуються стилістичні фігури і тропи. Фоном, що утворює контраст, тут виступає семантика способу словотворення, тобто словоскладання. Семантика моделі, яка імпліцитно присутня у мовленнєвій свідомості, вступає у протиріччя з лексичним наповненням одного із конститuentів композити, формуючи його експресивність.

У другому випадку утворюються композити, експресивність і образність яких формується за рахунок дискурсивного чи культурологічного контексту. Це контекстуальні метафори, хіазм, перифрази та різні види алюзій та ремінісценцій.

Більшість досліджених композит утворені за моделлю "означуване + означувальне". Семантика таких композитів прогнозується основним компонентом. Д. Бікертон описує аналогічні випадки як "специфічні атрибути", вважаючи, що позначувана ними властивість співвідноситься з денотатом знаку, як, наприклад, "міцність" співвідноситься із "сталлю": *Stahlmuskeln* [3: 290].

Зміна семантики безпосередніх складових у позиції визначаючого, як правило, спричиняє його метафоризацію. Користуючись терміном Д. Бікертон, можна стверджувати, що в таких випадках визначення виходять за рамки "специфічних атрибутів". Порушення атрибутивної комбінаторики розглядається як порушення семантичних проєкційних правил [3: 292]. Унаслідок чого виникає внутрішньомодельний семантичний дисонанс, тобто має місце порушення семантичного узгодження між компонентами композити. У таких композитах діє закон семантичної неузгодженості [4: 375], який полягає у кон'юнкції протилежних сем. Так, в іменнику *Stimmungssprünge* сема одухотвореності дисонує із семою абстрактності.

У більшості випадків метафорично мотивовані значення композитів базуються на семантичних асоціаціях або конотаціях. Словникове тлумачення конститuentів не знаходить у таких випадках навіть часткової схожості

зі словниковим тлумаченням початкового значення. Комбінації значень, які виділені Є. Шендельсом у метафоричних композитах базуються на різних видах дисонансу: одухотворене + неодухотворене (Bachgemurmel, Kanonenmunder); назва тварини + назва людини (Schweinekerl), неодухотворене + одухотворене (Kupfernase, Melonenkopf, Tomatengesicht), неодухотворене + неодухотворене (Bucherweltall) [5: 232].

Така класифікація підтверджує, що дисонанс між семами одухотвореності та неодухотвореності, який виникає в морфотемній структурі, характерний для більшості метафоричних композитів. Внутрішньомодельний морфотемний дисонанс може виникати і по лінії неодухотворене + неодухотворене. Відповідно можна виділити щонайменше три види внутрішньомодельного морфотемного дисонансу, а весь корпус таких одиниць розділити на три великі групи.

У першій групі внутрішньомодельний морфотемний дисонанс виникає по лінії одухотворене+неодухотворене (O+N); іменник, який є специфічним атрибутом живої істоти + неодухотворене (O*+N), у другій – по лінії одухотворене + одухотворене (O + O), у третій – неодухотворене + неодухотворене (N+H).

У композитах Kaderschmiede, Hexenkessel контраст виникає по лінії (O+N). Другий компонент у них є, за В. Фляйшером, "джерелом образності"[6: 99 –100]. Морфотемний дисонанс у подібних прикладах легко виявити. Лінію дисонансу (O*+N) ілюструють приклади Hoffnungsfunken, Meinungsklima, Diskurs-Cocktail, Nervensage, які є узуальними метафорами і одномоментними утвореннями.

Прикладами, що ілюструють модель (O+O), можуть бути композити, в яких яка-небудь особа порівнюється з твариною: Schweinekerl – дисонанс виникає усередині категорії одухотвореності між позначеннями особи й тварини. Його можна визначити як внутрішньомодельний морфотемний дисонанс. Компоненти типу Schwein-, Sau-, Affen- та інші є серійними та тяжіють до напівафіксів. Такі компоненти можуть поєднуватися як з одухотвореними іменниками, так і не одухотвореними.

Третя група композитів представляє дисонанс (N+H). На прикладах цієї групи в одну номінатему зливаються компоненти, лексичні значення яких належать до різних предметних галузей, тобто різних морфотем. Подібний прийом метафоричного переосмислення може часто базуватися на синестезії – поєднанні різних видів відчуттів. Наприклад: *Larmtrauben* – метафоричність виникає за рахунок поєднання слухових і зорових відчуттів.

Zitatenschatz, Programmpaket, Bucherflut також ілюструють дисонанс (N+H). Подібні одиниці легко й однозначно можуть бути замінені відповідно до принципу лінійної компресії відповідними прийменниковими словосполученнями: Schatz von Zitaten, Paket von Programmen, Flut von Buchern. Другий компонент таких композитів має додаткове значення збірності, яке реалізується разом з образністю. Перший компонент у множині може замінити всю складну конструкцію, проте втрачається образність.

Виділені нами різні види внутрішньомодельного дисонансу узгоджуються із принципами аналізу метафори в сучасній когнітивній лінгвістиці. Метафора розглядається як універсальний інструмент концептуалізації, як "спосіб думати про одну область через призму іншої" [7: 351]. Концептуальні або когнітивні метафори, які виникають при цьому, створюють аналогії та асоціації між різними системами понять [8: 90]. Віддзеркалення таких метафор у мові прийнято називати метафоричними виразами [7: 351].

Серед когнітивних метафор прийнято розрізняти структурні, онтологічні, орієнтаційні, а також метафори – "канали зв'язку / передачі інформації", метафори – "контейнери" і метафори – "конструктори" [8: 55-56].

Прикладом структурної метафори може бути слово Reformstau (N+H): процес реформування суспільства, тобто зміна економічного та політичного життя осмислюється в категоріях руху. Перешкоди цьому руху і зафіксовано в композиті.

Метафора дає можливість позначати абстрактну суть через зв'язок із предметами конкретного світу, вона допомагає осмислювати абстрактні поняття і міркувати про них. Так виникають онтологічні метафори: Lebensstation (дисонанс N+H) – життєвий етап розглядається як зупинка, життя – як подорож; Zeitschwelle (дисонанс N+H) – у ситуації переходу від одного етапу життєвого шляху до іншої точки відліку нового часу і осмислюється як поріг; Motivationsbogen (дисонанс O*+N) – свідомість метафорично осмислюється як вмістилище і розуміється як книга, що містить на своїх сторінках набір різноманітних причин; Beziehungsgeflechte (дисонанс O*+ N) – відносини розуміються як об'єкти, ділові зв'язки мисляться як переплетення ниток.

За допомогою метафори "каналу зв'язку / передачі інформації" процес комунікації представляється як "рух значень, що наповнюють мовні вирази "каналом", який зв'язує того, хто говорить, і того, хто слухає" [9: 56]. Прикладом такої метафори може бути стилістично нейтральний, зафіксований словником композит Datenquelle (дисонанс N+H): інформація тут переосмислена як об'єкт, добути який можна з певного джерела.

Прикладами метафор "контейнерів", що представляють обмежений простір як ємність для абстрактної суті, можуть слугувати композити з однаковим головним компонентом – Zeichenraum, Klangraum. У першому випадку йдеться про сукупність комп'ютерних баз даних, у другому приміщення розглядається як ємність для звуку.

Дисонантна комбінаторика дозволяє утворити окремі метафоричні вирази практично всіх основних видів когнітивної метафори. Композити з метафоричним значенням є як засобом створення експресії у публіцистичному тексті (у випадках порушення семантичної сполучуваності компонентів), так і загальноприйнятими штампами, метафоричне значення яких значною мірою стерлося.

Внутрішньомодельний морфотемний дисонанс має місце в композитах-порівняннях: Silberhaar, Milchgesicht, Bulldozer-Gesicht. У наведених прикладах виникає різний ступінь компресії: якщо перший композит можна розгорнути досить легко (лінійна компресія) – silbernes Haar "срібне волосся" (сиве), то другий композит може

означати "бліде обличчя" або "особу із світлою, білою, як молоко, шкірою" і залежно від цього розгортатися як "Gesicht, bla? / wei? wie Milch", це семантична компресія. У третьому прикладі композит також можна розгорнути як "Gesicht wie Bulldozer", але які саме риси обличчя наділені схожістю з бульдозером, ні з контексту, ні з самої номінації не зрозуміло.

Крім метафори і синестезії, на внутрішньомодельному морфотемному дисонансі можуть базуватися й інші згорнуті стилістичні фігури. Яскравим прикладом може бути оксюморон, що виділяється дослідниками в самостійну модель словоскладення. У конструкціях-оксюморовах з'єднуються антонімічні компоненти з метою показати неоднозначність якогось явища: Hassliebe, Galgenhumor, Oko-Krieger, Tolleben.

Іншим типом комбінаторики конститuentів композити є внутрішньомодельне фокусування. Для цього різновиду комбінаторики характерне зміщення основного комунікативного акценту на один із складових компонентів композити. Найчастіше цю функцію переймає перший компонент складного слова, тоді як другий його компонент характеризує предмет або поняття загалом.

До найбільш характерних видів метонімічного перенесення у субстантивних композитах можна віднести синекдоху, темпоральну метонімію та метонімічні перенесення "форма – зміст": UNO-Blauhelme, Seestucke. Окрім метонімії, внутрішньомодельне фокусування має місце, коли використовуються інші стилістичні фігури, наприклад символ: DDR als "totale Hippie-Republik".

Четвертий тип комбінаторики – внутрішньомодельна градуальна оцінка – має місце в композитах, перший компонент яких дає оцінку другому компоненту. Цей тип комбінаторики ми позначаємо як градуальний, оскільки оцінка передбачає шкалу "більше-менше", "краще-гірше". Як випливає з проаналізованого матеріалу, у більшості випадків композити є побудовані за принципом градуальної комбінаторики, перший компонент – це епітет щодо другого. Епітети можуть надавати другому компоненту композити як негативного (die Anschreckungsspreise – жахливі ціни, die Billigtouristen – дешеві туристи), так і позитивного маркування (Universalgenies – універсальний геній).

Різновидом градуальної комбінаторики є випадки, коли перший компонент надає другому гіперболічного характеру (Mondpreisen – композит буквально означає "місячні ціни", що відповідає українському виразу "захмарні ціни"). Як у німецькому композиті, так і в українському словосполученні когнітивна метафора висоти гіперболізується "як до місяця".

На так званих орієнтаційних метафорах, які пов'язані з орієнтацією в просторі і мають в основі зіставлення типу "верх-низ", базуються композити Spitzenwerk, Starkunstler, Topetage der Wirtschaft. У композиті Spitzenwerk положення вгорі асоціюється з найбільшим успіхом, найвищим досягненням, цей композит зафіксований словником і вживається носіями мови без особливого зусилля, оскільки є фактично штампом у мистецтвознавчих статтях про живопис, музику тощо. Композити з початковим англомовним компонентом Star також пов'язані з найбільшим успіхом.

У композитах із першим англомовним компонентом Top- (англ. "верхівка") – Topetage der Wirtschaft, Topmanagement міститься метафора, яка пов'язує положення вгорі з високим соціальним статусом. Метафора Topetage є частковою щодо більш загальної метафори "економіка – це об'єкт (будівля)".

Для досягнення стилістичного ефекту використовується також внутрішньомодельна системна експлікація. Цей тип комбінаторики має місце при використанні процесів демотивації, тобто повернення до первинних значень. Це відбувається, коли у зв'язному тексті складові елементи ідіоматизованої композити мають значення, властиві їм поза цією конструкцією. Формальним засобом зв'язку компонентів є, як правило, дефіс, що вказує на велику самостійність складових [1: 232]. Поділ слова на складові частини може також супроводжуватися додаванням дефіса та дужок: композит (Nieder-)Lage можна тлумачити як "положення внизу" і як "поразка". Ремотивація тут формує двозначність.

Графічні засоби використовуються також для псевдоетимологізації, тобто незвичного, нового, переосмисленого тлумачення значення композитної конструкції. Формальною ознакою цього може бути заголовна буква: deutsche Gemeinheiten (gemeine Einheiten). У контексті йшлося про десять років, що пройшли після об'єднання Німеччини. У системі мови зафіксовано слово, яке пишеться разом, – іменник Gemeinheit. Розділення на складові елементи робить можливою гру слів, оскільки використання слова Einheit натякає на факт об'єднання Німеччини, однак множина вказує на те, що мали на увазі саме негативні явища, а не "єдність".

Використання дужок усередині слова може поєднуватися з додаванням однієї чи кількох літер: schwabisch-preu?ischen F(r)eindschaft. Додавання взятої в дужки літери (r) дозволяє протиставити в межах одного слова два протилежні поняття: Feindschaft "ворожнеча" і Freundschaft "дружба". Таке злиття в одному слові двох антонімічних номінацій прийнято називати оксюмороном. Проте тут оксюморон виступає не як модель словоскладання типу Hassliebe, а як результат використання графічних засобів. Дужки вказують на те, що насправді має місце значення "ворожнеча", і, таким чином, реалізується підтекст.

У деяких випадках відбувається заміна звичних частин слова на інші з додаванням дефіса: Klo-Gang. Перший компонент композити Werdegang (становлення) замінюється, і в результаті такої заміни досягається іронія, йдеться про процес дорослішання людини.

Як бачимо з прикладів, засоби пунктуації також дають можливість неоднозначної інтерпретації одиниць, слугуючи одним із засобів створення стилістичної значущості.

На основі компаративного аналізу типу комбінаторики і згорнутих у складному слові стилістичних фігур була виявлена закономірність: дисонантна комбінаторика має місце в композитах-метафорах, синестезіях,

оксюморонах, образних перифразах, порівняннях; фокусивна – у метоніміях, синекдохах, символах, іроніях, перифразах; градуальна – в епітетах та гіперболах; експлікуюча – у ремотиваціях.

Стилістичний ефект може виникати на базі контрасту всієї композити чи однієї частини із текстовим макроконтекстом. Контраст створюється за рахунок актуалізації текстових або латентних пресупозицій, але не виводиться на категоріальний морфотематичний рівень, а залишається на рівні імплікації. Як правило, така імплікація має оцінний характер.

Морфотемний дисонанс та фокусування є універсальними комбінаторними способами творення стилістично релевантних одиниць. Вони дозволяють реалізувати всі основні види тропів та стилістичних фігур.

Отже, функціональний аспект стилістично значимих композитів потребує систематизації. Інвентар прагмалінгвістичних функцій може бути суттєво розширений та більш детально структурований. Деякі прагмалінгвістичні функції можуть бути предметом окремого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Степанова М. Теоретические основы словообразования в немецком языке / М. Степанова, В. Фляйшер. – М. : Высшая школа, 1984. – 264 с.
2. Riffaterre M. Strukturele Stilistik / M. Riffaterre. – Munchen : List, 1975. – 136 s.
3. Бикертон Д. Введение в лингвистическую теорию метафоры / Д. Бикертон // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 284–306.
4. Всеволодова М. И. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса / М. И. Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.
5. Шендельс Е. Стилистика немецкой речи / Е. Шендельс. – М. : Высшая школа, 1975. – 316 с.
6. Fleischer W. Wortbildung. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer, I. Barz. – Tübingen : Max Niemeyer, 1992. – 375 s.
7. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике / А. Ченки – М. : МГУ, 1997. – 454 с.
8. Кубрякова Е. С. Теория номинации и словообразование / Е. С. Кубрякова // Языковая номинация. – М. : Наука, 1997. – С. 222–303.
9. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387–415.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Stepanova M. Teoreticheskiye osnovy slovoobrasovaniya v nemezhkom yazyke [Theoretical Basics of Word Formation in the German Language] / M. Stepanova., V. Flaysher. – M. : Vysshaya shkola, 1984. – 264 s.
2. Riffaterre M. Strukturele Stilistik / M. Riffaterre. – Munchen : List, 1975. – 136 s.
3. Bikerton D. Vedenie v lingvisticheskuyu teoriyu metafory [Introduction to Metaphor Linguistic Theory] / D. Bikerton // Teoriya metafory [Metaphor Theory]. – M. : Progress, 1990. – P. 284–306.
4. Vsevolodova M. I. Teoriya funktsionalno-kommunikativnogo sintaksisa [Theory of Functional and Communicative Syntax] / M. I. Vsevolodova. – M. : Izdaniye MGU, 2000. – 502 s.
5. Shendels E. Stilistika nimezkoi movy [Stylistics of the German Language] / E. Shendels. – M. : Vysshaya shkola, 1975. – 316 s.
6. Fleischer W. Wortbildung. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer, I. Barz. – Tübingen : Max Niemeyer, 1992. – 375 s.
7. Chenki A. Semantika v kognitivnoy ligvistike [Semantics in the Cognitive Linguistics] / A. Chenki. – M. : MGU, 1997. – 454 s.
8. Rebryakova E. S. Teoriia nominatsii i slovoobrasovaniya [Theory of Nomination and Word Formation] / E. S. Rebryakova // Yazykovaya nominatsiya [Linguistic nomination]. – M. : Nauka, 1997. – P. 222–303.
9. Lakoff J. Metafor, kotorymi my zhivym [Metaphors We Live with] / J. Lakoff, M. Jonson // Teoriya metafory [Metaphor Theory]. – M. : Progress, 1990. – P. 387–415.

Матеріал надійшов до редакції 27.03. 2013 р.

Кухар Л. А. Способы формирования стилистической значимости в субстантивных композитах немецкого языка.

В статье рассматриваются композиты как один из самых производительных способов словообразования немецкого языка. Автор исследует типы комбинаторики компонентов и стилистические фигуры, которые возникают при разных видах нарушения внутримодельного согласования компонентов сложного слова. На примере композитов прослеживаются способы комбинирования значений, на основе которых формируются разные стилистические фигуры и тропы. Стилистический эффект может возникать на основе контраста всего композита или одного из компонентов композита с макроконтекстом или культурологическим фоном.

Kuhar L. A. Ways of Stylistic Meaning Formation in the Substantiated Composites of the German Stylistics.

The article considers composites as one of the most productive ways of word building in the German language. The author researches the types of composites' components collocations as well as stylistic figures, created during various cases of violation of intra-model collocation of complex word components. The ways of combining meanings, on the basis of which different stylistic figures of speech are formed, have been analyzed. The stylistic effect can be created on the basis of the composite contrast and macro-context or cultural background.